

*Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη (συνεργασία επιμέλειας)*

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μια προσέγγιση στη διαχρονία

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ (1912-1913)

(ΑΘΗΝΑ, 7-9 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013)

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

6 — ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ — 6

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου
με αφορμή τα 100 χρόνια
από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)

6 — HISTOREMATA — 6

HISTORIES OF WAR
IN SOUTH-EASTERN EUROPE

AN APPROACH IN THE LONGUE DURÉE

Proceedings of the International Conference
on the occasion of the centenary
since the Balkan Wars of 1912-1913

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη
Βάσω Σειρηνίδου - Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
(επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη
(συνεργασία επιμέλειας)

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μια προσέγγιση στη διαχρονία

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ (1912-1913)
(ΑΘΗΝΑ, 7-9 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013)

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
(επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη (συνεργασία επιμέλειας),
Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.
Μια προσέγγιση στη διαχρονία.
Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια
από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)
(Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013).

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών /
Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.

Athina Kolia-Dermitzaki - Vaso Seirinidou
Spyridon G. Ploumidis
(editors)
Marilia Lykaki (collaboration editor),
Histories of war in south-eastern Europe.
An approach in the longue durée.
Proceedings of the International Conference
on the occasion of the centenary since the Balkan Wars of 1912-1913
(Athens, 7-9 November 2013).

National and Kapodistrian University of Athens /
Hérodotos Publications, Athens, 2018.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών /
Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-172-0

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης.
Μία οδός σκολιά

Μάρτιος του 1810. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης βρίσκεται επικεφαλής ελληνικού τμήματος στρατιωτών, που από κοινού με σώματα Άγγλων και Κορσικανών πολιορκούν την κατεχόμενη από τους Γάλλους Λευκάδα¹. Πρόσφατα μόλις έχει ενταχθεί στις αγγλικές δυνάμεις που επιχειρούν κατά των Γάλλων του Ναπολέοντα στα Επτάνησα, έχοντας μετακινηθεί από τα μέσα του 1806 στη Ζάκυνθο, ως ένας από τους ελάχιστους κλέφτες της Πελοποννήσου που διασώθηκε από τον περίφημο «χαλασμό» τους από τις οθωμανικές αρχές. Ο επτανήσιος Παναγιώτης Χιώτης, εξαιρετικός αφηγητής των συμβάντων στα Επτάνησα, το 1863, μας χαρίζει στο γραπτό του την κινηματογραφικής απόδοσης αναπαράσταση μιας επίθεσης: *Οι Έλληνες, εγκαρδιωθέντες δια τα πρώτα κατορθώματα, πορεύονται δρομαίοι κατ' αυτών [των Γάλλων]. Αλλά κατά την πρώτην έκρηξιν των μυδραλίων και της τουφεκοβολής εκ των κανονοστοιχιών και του φρουρίου, ο Κολοκοτρώνης φωνάζει προς τους Έλληνας: «πέσετε κάτω σκύλοι». Ούτως αι πρώται βολαί εύρον τους όπισθεν αυτών ερχομένους Άγγλους και Κόρσους, οίς όλεθρον θανατηφόρον επέφερον· διότι εκ μεν των Ελλήνων μόνοι 35 επληρώθησαν και εφρονεύθησαν, αλλ' εκ των Αγγλων και Κόρσων ικανός αριθμός. [...] Εις δε την δευτέραν φωνήν του Κολοκοτρώνου σηκωθέντος οι Έλληνες, και τρέξαντες ενθουσιωδώς και αρειμανίως, εκυρίευσαν τα οχυρώματα, του Κολοκοτρώνου στήσαντος την αγγλικήν σημαίαν επ' αυτών. Κυριεύσαντες δε και τα κανόνια, εντεύθεν απεδίωξαν του*

---

¹ Ο ίδιος υπηρετούσε στο Ελληνικό Ελαφρό Πεζικό του Δουκός της Υόρκης (The Duke of York's Greek Light Infantry) που έδρευε στη Ζάκυνθο, βλ. Α. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, «Ενοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεοντείων πολέμων (1798-1815)», στο Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, τομ. 1, Αθήνα 2003, σελ. 195-196.

Γάλλους, *ων τότε όλη η δύναμις συνεκεντρώθη εις το φρούριον. Αλλά το πραχθέν στρατήγημα του Κολοκοτρώνου διατάξαντος το πέσιμον χαμαί προς τους Έλληνας, και ο ένεκα τούτου αποτελεσθείς φόνος προς τους Άγγλους, έδωσεν αφορμήν εις κατηγορίαν του Κολοκοτρώνου εν στρατοδικείω. Ούτος απολογηθείς εν αυτώ, ότι ούτως συνήθουν οι Έλληνες να εφορμώσι κατ' οχυρωμάτων, απελύθη της κατηγορίας*².

Δύο λοιπόν διαφορετικοί τρόποι πολέμου συνυπάρχουν στην αφήγηση του Παν. Χιώτη, εκείνος των άτακτων ενόπλων και αυτός του τακτικού στρατού. Η συνύπαρξη, όπως παρουσιάζεται ανάγλυφα από το περιστατικό, είναι εξαιρετικά δύσκολη. Άλλωστε, η περί τον πόλεμο τεχνική δεν αφορά μόνο το πεδίο της μάχης αλλά απηχεί δύο διακριτούς, ασύμβατους, τρόπους κοινωνικής συγκρότησης και πειθαρχίας. Το ζήτημα απέβη καίριο για την πορεία της Επανάστασης, καθώς πέραν των άλλων αποτέλεσε σημείο σφοδρής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους «στρατιωτικούς» που δεν ήθελαν να γίνουν στρατός, και στους πολιτικούς που προσέβλεπαν στην στρατιωτική οργάνωση για να εδραιώσουν τη νέα — και τη δική τους — εξουσία. Να διευκρινιστεί ότι το κείμενο που ακολουθεί δεν θα εστιάσει σε ζητήματα οργάνωσης των στρατιωτικών δυνάμεων ή στρατηγικής για τις μάχες που καθόρισαν τις τύχες της Επανάστασης. Θα επιχειρηθεί, μέσα από τις μαρτυρίες της εποχής, να ανιχνευθεί το βίωμα της μάχης και όψεις του τρόπου πολέμου, των προτεραιοτήτων, των παραδοχών και της νοοτροπίας των πολεμιστών.

Ολημερίς στον πόλεμο, το βράδυ караούλι³. Με τα λόγια αυτά σκιαγραφεί την ζωή των κλεφτών ένα από τα πιο γνωστά δημοτικά τραγούδια. Τι είδους πόλεμος όμως ήταν αυτός; Πώς πολεμούσαν οι κλέφτες και οι αρματολοί; Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές, όπως είναι φυσικό, είναι φειδωλοί σε μαρτυρίες· δεν ήταν άλλωστε άν-

---

² Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων*, τομ. 3, Κέρκυρα 1863, σελ. 910. Η αφήγηση του Π. Χιώτη, όπως και ορισμένες άλλες μαρτυρίες για τον τρόπο πολέμου του Θ. Κολοκοτρώνη, αποσπάσματα των οποίων χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη, συζητούνται και στο Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, εφ. *Τα Νέα* (σειρά: Οι Ίδρυτές της Νεότερης Ελλάδας) Αθήνα 2009, σελ. 24-27, 37-57 (στο εξής: ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*).

³ Ν.Γ. ΠΟΛΙΠΗΣ, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Εστία, Αθήνα 1925, σελ. 32 (στο εξής: ΠΟΛΙΠΗΣ, *Εκλογαί*).

Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης

θρωποι του γραπτού λόγου. Λιγότες είναι όμως και οι μαρτυρίες από τους διώκτες τους ή άλλους σύγχρονούς τους. Οι σκλάβοι σου Χασάν Μπελιούσης και Αλιζότης επήγαν στο Πετρίλου στους Κοστάδες και μαθαίνοντας τον Κατζιαντώνη στα Βρανιανά έπεσαν κατόπι του Κατζιαντώνη στο ντορό [: σημάδια πατημασιάς ζώων] και τον ήφεραν ως τη Σπηνάσαν το χωριό· αυτό ήτο έρημο και οι κλέφτες μπήκαν μέσα εις τα σπίτια και τούτοι τους ήρθαν απάνου με μία βροχή μεγάλη και επιάσαν το μπόλεμο από το πουρνό ως το βράδυ· και κάνοντας γαιρέτι [: ζήλο, προσπάθεια] τους έβγαλαν από τα σπίτια και εσκοτώθη ο αδελφός του Αληζότ Βοστίνα και ένας λαβωμένος, και τρεις σκοτωμένοι του Χασάν Μπελιούση και ένας λαβωμένος. Και από τους κλέφτες δεν εσκοτώθη κανένας εκεί⁴.

Με τα λόγια αυτά περιγράφει σε αναφορά του προς τον Αλή πασά ο Ουμέρ Κουμπάρος, επικεφαλής αποσπασμάτων που καταδίωκαν τον Κατσαντώνη, μια σύγκρουση που είχαν μαζί του, όταν τον εντόπισαν σε ορεινά χωριά των Αγράφων. Εδώ, ο ολοήμερος πόλεμος — που αναφέρει και το δημοτικό τραγούδι — είναι μία πραγματικότητα αλλά δεν είναι η κανονικότητα της ζωής των κλεφτών και των αρματολών· αντιστοιχεί στην κρίσιμη στιγμή της καταδίωξης που οι διώκτες τους τούς έχουν πλησιάσει. Η ελλειπτική περιγραφή της μάχης, που επιχειρεί ο Κουμπάρος, έχει επίσης τη σημασία της, καθώς φωτίζει μία όψη του τρόπου που πολεμούν οι κλέφτες. Δηλαδή: δεν επιλέγουν τη μάχη εκ του συστάδην. Όταν, περικυκλωμένοι από τους διώκτες τους, δεν έχουν άλλη επιλογή, οχυρώνονται σε ένα χώρο, κατά προτίμηση σε κτίσματα, και μάχονται μέχρι τη νύκτα, το σκοτάδι της οποίας θα τους επιτρέψει να ξεφύγουν από τους αντιπάλους τους. Το θετικό αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής ήταν οι περιορισμένες απώλειες. Στο περιστατικό που αναφέρθηκε προηγουμένως, από την ολοήμερη μάχη υπήρξαν τέσσερις νεκροί και λίγοι τραυματίες· όλοι προερχόμενοι από τους διώκτες, αφού εκείνοι, προσπαθώντας να τους βγάλουν από τις κρυψώνες τους, έμεναν ακάλυπτοι, εκτεθειμένοι στα πυρά των κλεφτών.

Οι κλέφτες όμως δεν ήταν μόνο διωκόμενοι. Η άλλη όψη της πολεμικής δράσης τους αφορούσε δικές τους επιθέσεις. Η επιλογή

---

⁴ Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, με τη συνεργασία των Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ και Π. ΜΙΧΗΛΑΡΗ, *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, τόμ. 1, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2007, σελ. 570-571, εγγρ. 309 (11.05 1807) (στο εξής: *Αρχείο Αλή πασά*).

του τόπου και του χρόνου της επίθεσης τους εξασφάλιζε στην περίπτωση αυτή το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού, της επιλογής της στιγμής που διέθεταν υπεροπλία και υπέρτερες δυνάμεις από τα θύματά τους. Δεν ήταν σπάνιες όμως οι περιπτώσεις που ακολουθούσε μάχη.

Ένα παράδειγμα: Απρίλιος του 1809 και ο Λεπενιώτης, αδελφός του Κατζαντώνη, επιτίθεται στο χωριό Βούτυρο, στις πλαγιές του Τυμφρηστού, σε υψόμετρο 840 μ. Το περιστατικό γνωστοποιούν στον Αλή πασά με επιστολές τους ο τοπικός δερβεντζής και οι χριστιανοί και οθωμανοί πρόκριτοι του Καρπενησιού⁵. Στην επιστολή των δευτέρων ανάμεσα στα άλλα διαβάζουμε: *30 Μαρτίου την Τρίτη της Λαμπρής το βράδι, δύο ώρες της νυκτός ο Λεπενιώτης με τα επίλοιπα κλεφτομπούλουκα, όλα υπέρ τους ογδοήντα νομάτοι, επήγαν εις ένα χωριό του βελαγετιού μας Βουτύρου ονομαζόμενον εις Πολιτοχώρια ναχιγιέ, και έκαμαν μουσαρτέν [: πολιορκία] κάποιον παπαΔημήτριον μέσα εις το οσπήτιόν του, και με το να αγκρίκισεν [: κατάλαβε] τους κλέφτες προτού να του έμβουν μέσα εις το σπήτι, επιάστηκαν από άρματα μαζί με τον αδελφόν του, και μ' όλον οπού του έβαλαν και φωτιά εις το σπίτι, δεν επαραδόθηκεν εις τα χέρια τους, έως οπού εκατάφθασεν και ο κολιντζής [: επικεφαλής αρματολικού αποσπάσματος] του Ιμπραχήμ μπουλούμπασή μας, όπον έτυχεν αυτό το βράδυ εις ένα χωριόν εκεί κοντά, ο οποίος επολέμησεν κοσουρζούζικα [: τέλεια, χωρίς ελάττωμα] με τους κλέφτες, έως εις ταις εννέα ώρες της νυκτός, οπού έφυγαν οι κλέφτες. Και το ταχύ φεύγοντες ευρέθησαν αίματα αρκετά από βαρεμένους κλέφτας και άλλον ζαράρι [: βλάβη] δεν ημπούρεσαν να κάμουν, έξω από το οσπήτιον του παπά οπού εκάηκεν με όλον το βιος του οπού είχεν μέσα.*

Ο τόπος: ένα ορεινό χωριό της Ρούμελης· ο αιφνιδιασμός: ξημερώματα της ημέρας του Πάσχα· ο μεγάλος αριθμός των κλεφτών: 80 παλικάρια. Αυτά συνιστούν τα χαρακτηριστικά μιας επίθεσης κλεφτών, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση κατέληξε σε ολονύκτια μάχη, χωρίς αίσιο γι' αυτούς τέλος, καθώς δεν πέτυχαν το σκοπό τους, δηλαδή να λεηλατήσουν το σπίτι ή ίσως να συλλάβουν όμηρο τον τοπικό πρόκριτο, ενώ τραυματίστηκαν και κάποιοι από αυτούς.

---

⁵ Αρχείο Αλή πασά, τομ. 2, σελ. 35-40, έγγο. 454 και 455 (09.04.1809).

Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης

Στα προεπαναστατικά χρόνια, λοιπόν, υπάρχουν έμπειρες περι τα όπλα ομάδες: οι αρματολοί και οι κλέφτες (στο περιβάλλον της θάλασσας και οι πειρατές), αλλά και οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, ιδιαίτερα όσοι ασχολούνταν με την ημινομαδική κτηνοτροφία. Η δημοτική ποίηση έχει τραγουδήσει την οικειότητά τους με τα όπλα. Στίχοι κλέφτικων τραγουδιών όπως: *Τουφέκι μου περήφανο, σπαθί μου παινεμένο, / πολλές φορές με γλίτωσες, βόηθα και τούτ' την ώρα, / να σ' ασημώσω μάλαμα, να σε σμαλτώσω ασήμι»* ή *το χέρι μου προσκέφαλο και το σπαθί μου στρώμα / και το καριοφιλάκι μου σαν κόρη αγκαλιασμένο*, είναι χαρακτηριστικοί⁶. Ο τρόπος, όμως, που πολεμούσαν, στηριζόταν στην εκμετάλλευση του πλεονεκτήματος της άριστης γνώσης του τόπου, στην εφαρμογή τεχνασμάτων παραπλάνησης του αντιπάλου και στην από απόσταση ανταλλαγή πυροβολισμών, στοιχεία που δεν επέφεραν συνήθως μεγάλες ανθρώπινες απώλειες⁷.

Η Επανάσταση αλλάζει άρδην τα δεδομένα· από τον κατ' επιλογή ή εξ ανάγκης σποραδικό πόλεμο, περνάμε στον υποχρεωτικό γενικευμένο πόλεμο, ιδίως όταν ο τουρκικός στρατός προελαύνει στη Ρούμελη ή στον Μοριά. Κάποιες μάχες πλέον πρέπει να διεξάγονται με συντεταγμένα σώματα στρατού, με κατάληξη όχι τη διαφυγή αλλά τη συντριβή του αντιπάλου, σε συγκρούσεις συχνά πολύωρες, που ενίοτε καταλήγουν συμπλοκές σώμα με σώμα. Ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος, για παράδειγμα, σε έκθεσή του προς την

---

⁶ Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Εκλογαί*, σελ. 31-32. Μια παραλλαγή των τελευταίων στίχων στο τραγούδι του Καπετάν Ρομφή, βλ. ΑΛ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Το Δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Ερμής, Αθήνα 1981 (α' έκδ. Αθήνα, 1973), σελ. 101 (στο εξής: ΠΟΛΙΤΗΣ, *Το Δημοτικό τραγούδι*).

⁷ Βέβαια υπήρχαν και εξαιρέσεις, κυρίως όμως σε περιπτώσεις γενικευμένων συγκρούσεων της οθωμανικής διοίκησης με τους κλέφτες μιας περιοχής, που εντάσσονται στο πλαίσιο ευρύτερων αντιπαραθέσεων. Η αφήγηση της λευκαδίτισσας Άννας Γιούργα το καλοκαίρι του 1807, όπου, σε επιστολές προς τον αδελφό της, μνημονεύει τις συγκρούσεις δυνάμεων του Αλή πασά με σώματα κλεφτών, αποδίδει μια τέτοια περίπτωση: «*Οντας ένα σώμα κλέπτες εις τον Μανόλι το γιοφίρι εις Αγραφα, τον αριθμόν 300, επίγαν κατεπάνο τους 1300 Τούρκι. Ο πόλεμος εγένι δια πολλές ώρες με τα σπαθιά και πιστόλες. Ηπέρ τους 70 Τούρκους εσκότοσαν και πολύτατους λαβομένους. Από τους κλέπτας 10 εθανατόθισον, τον οπίον τα κεφάλια ίφεραν εις Πρέβεζα του βεζήρι*», ενώ και σε άλλη επιστολή κάνει λόγο για 45 κλέφτες και 300 τζοχανταραίους νεκρούς· βλ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «*Από την επίθεση του Αλή πασά κατά της Λευκάδος κατά το 1807*», *Ηπειρωτική Εστία* 13 (1964), σελ. 333 και 399-400· πρβλ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Το Δημοτικό τραγούδι*, σελ. 135-136.

κυβέρνηση στις 27 Αυγούστου 1822, με αφορμή μάχη κατά του Μπαϊράμ πασά όπου διακρίθηκε ο Γκούρας, αποδίδει την κατάληξη της μάχης με τα ακόλουθα λόγια: και μετά τις οκτώ επιαστήκαμεν χέρια με χέρια και με σπαθία [...] Οι Έλληνες από την ορμήν τους με τα δόντια έτρωγαν τους Τούρκους, όπου τέλος πάντων έτρεχε το αίμα ποταμηδόν από την ώραν που ήρξεν ο πόλεμος έως το παρνό⁸.

Παρόμοια είναι και η περιγραφή του Χρ. Περραιβού για την εξέλιξη της μάχης της Μπογόριτζας μεταξύ Σουλιωτών και Τούρκων τον Απρίλιο του 1821. Οι Σουλιώτες αιφνιδιάζουν τους Τούρκους και εφορμούν στο οχύρωμά τους: Τότε φοβηθέντες οι Τούρκοι δια την ανέλπιστον ορμήν, έτρεχαν δρομαίοι και αλλεπάλληλοι εις το οχύρωμά των αλλά πριν εισέλθωσι και καταλάβωσι τας θέσεις των, επλησίασαν οι Σουλιώται εις τον περίβολον, όπου άρχισεν η μάχη τρομακτική και μανιώδης και ο πυροβολισμός αδιάκοπος και αδιάκριτος· άλλοι εκρήμνιζον τον τοίχον, και άλλοι επυροβόλουν, μέρος εμπάχετο με τας πιστόλας και άλλοι με τα ξίφη και μαχαίρας· οι δε Τούρκοι μη δυνάμενοι να πυροβολώσι με το να απέκλεισαν οι Σουλιώται τας πολεμήστρας του τοίχου έρριπτον σορηδόν πέτρας χειροπληθείς επί τας κεφαλάς των. Η μάχη συνεχιζόταν μανιώδης, την διακόπτει όμως μία ραγδαία βροχή, συνοδευομένη με τρομερούς κεραυνούς, αδιακόπους αστραπάς, καταπληκτικήν χάλαζαν και σφοδρόν άνεμον, ώστε τα μεν πυροβόλα όπλα αμφοτέρων των μερών απεκατέστησεν άχρηστα⁹. Το νήμα που αποκαθιστά η διήγηση του Περραιβού όσον αφορά τη χρήση των όπλων και τεχνικών του πολέμου είναι λεπτό αλλά εμφανές, ενδεικτικό της τεχνολογίας πολέμου και του είδους των αντιμαχόμενων δυνάμεων: στρατιωτικός αιφνιδιασμός που επιτρέπει την προσβολή του πρόχειρου οχυρώματος του αντιπάλου, ο οποίος επιβάλλει τη μετάβαση από τα πυροβόλα στα σπαθία και εντέλει στις πέτρες ως αποτελεσματικότερων όπλων αντιμε-

---

⁸ ΜΠ. ΑΝΝΙΝΟΣ, *Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου. Η δολοφονία του*, Δημιουργία, Αθήνα 1996, σελ. 25-26. Ανάλογη διατύπωση χρησιμοποιεί και ο Θ. Κολοκοτρώνης σε έκθεση που απέστειλε για τη μάχη των Μύλων τον Αύγουστο του 1822: «χέρα με χέρα, μαλλιά με μαλλιά» (βλ. Ν. ΦΥΣΕΝΤΖΙΔΗΣ, *Ανέκδοτοι αυτόγραφοι επιστολαί των διασημοτέρων Ελλήνων σπλαρχηγών και διάφορα προς αυτούς έγγραφα μεθ' ιστορικών σημειώσεων*, Εκ του τυπογραφείου του «Ταχυδρόμου», Αλεξάνδρεια 1893, σελ. 149-150).

⁹ ΧΡ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, *Απομνημονεύματα πολεμικά διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών*, τόμ. Α', Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1836, σελ. 26-27.

τώπισης του εχθρού και εντέλει ένα φυσικό φαινόμενο — μια ξαφνική μπόρα — που βάζει τέλος στη σύγκρουση.

Ο στρατός της Επανάστασης αποτέλεσε ένα μείγμα, όπου ενσωματώθηκαν οι πρακτικές των ατάκτων ενόπλων της προεπαναστατικής περιόδου (κλέφτες και αρματολοί), με ψήγματα της οργάνωσης του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού στρατού. Η εμπειρία συμμετοχής ικανού αριθμού μαχητών στα στρατιωτικά σώματα των Επτανήσων, τα οποία συγκρότησαν οι Δυνάμεις αυτές, και κυρίως οι Άγγλοι, υπήρξε καθοριστική. Μια εμβληματική μορφή της Επανάστασης, στην οποία συγκλίνουν τα γνωρίσματα και οι γνώσεις των δύο πολεμικών πρακτικών, των δύο κόσμων, είναι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Ένοπλος (κάπος) στην υπηρεσία των προκρίτων της Πελοποννήσου και επίσης κλέφτης στην προεπαναστατική περίοδο, έρχεται σε επαφή με τον τακτικό στρατό στα Επτάνησα και κατόπιν γίνεται οργανικό του μέλος, όντας πλέον αξιωματικός της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Ας θυμηθούμε το περιστατικό που μνημονεύσαμε στην αρχή, όπου ο πρόωμος Κολοκοτρώνης, που μόλις έχει ενταχθεί στον αγγλικό στρατό, αξιοποιεί την κλέφτικη εμπειρία του. Κεντρικό ρόλο διαδραματίζει καταρχήν η χρήση του «στρατηγήματος», όπως το ονομάζει ο ίδιος, ενός τεχνάσματος, δηλαδή, που συλλαμβάνεται από τον αρχηγό και ενεργοποιείται για την παραπλάνηση του αντιπάλου. Είναι μια πρακτική που προερχόταν από τον κόσμο της κλεφτουριάς, όταν η εξαπάτηση του εχθρού ήταν πρόσφορο μέσο για να υπερκερασθεί η στρατιωτική του υπεροπλία. Τα «στρατηγήματα» αυτά χρησιμοποιήθηκαν με επιτυχία από τους οπλαρχηγούς στα χρόνια της Επανάστασης. Ο Σπ. Τρικούπης αναπαριστά, για παράδειγμα, ένα τέχνασμα που επιχειρεί ο Κολοκοτρώνης για να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση στο Δράμαλη ότι υπάρχουν ισχυρές ελληνικές δυνάμεις στον δρόμο προς την Τριπολιτσά: *διέσπειρε την νύκτα [...] πολλούς στρατιώτας του επί των προς την πόλιν εκείνην ορέων και τους διέταξε ν' ανάψη έκαστος αυτών και να διατηρήση δι' όλης της νυχτός τρεις πολυλαμπείς φωτίας. [...] Οι Τούρκοι βλέποντες τας φωτίας υπέλαβαν ότι συνέρρευσαν προς εκείνο το μέρος πολλά πλήθη Ελλήνων, εφοβήθησαν, και δεν εξήλθαν πλέον¹⁰.*

---

¹⁰ Σπ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 2, εν Λονδίνω 1854, σελ. 298.

Πρόκειται βέβαια για μικρά τεχνάσματα τακτικών κινήσεων· το επίπεδο όμως πληροφόρησης και επικοινωνίας των ανθρώπων, οι συνθήκες διεξαγωγής των πολέμων της εποχής, όπως και οι ψυχικές μεταπτώσεις των εμπλεκόμενων από τον ενθουσιασμό στον πανικό, φαίνεται ότι συχνά τα ανήγαγαν σε παράγοντες αποφασιστικούς για την έκβαση των μαχών. Μαζί με το τέχνασμα, όπως και στην προεπαναστατική Λευκάδα που αναφέρθηκε στην αρχή, είναι παρούσα η σωματική διάσταση της συμμετοχής στη μάχη, η κραυγή — διαταγή μαζί και εμψύχωση — ή ο οικείος και προσωπικός λόγος του αρχηγού προς τους άνδρες του, που ξεφεύγει από την τυπική επισιμότητα του στρατιωτικού παραγγέλματος.

Άλλωστε, ο ίδιος ο στρατός της Επανάστασης δεν πολεμούσε όπως οι συνήθεις στρατοί. Οι ξένοι ιδίως εθελοντές, έχοντας συχνά μεγάλη στρατιωτική εμπειρία στον τόπο τους, έμεναν κατάπληκτοι από την κατάσταση που αντιμετώπιζαν. Έτσι ο άγγλος εθελοντής James Emerson επισημαίνει ότι η πρόταξη της ατομικής ανδρείας, σε συνδυασμό με την έλλειψη πειθαρχίας, καθιστούσαν δυσχερή την αντιμετώπιση ενός οργανωμένου στρατού, όπως ήταν αυτός του Ιμπραήμ¹¹. Ο αμερικανός γιατρός Σάμιουελ Χάου, πάλι, εντυπωσιασμένος έγραφε στο ημερολόγιό του ότι οι στρατιώτες εκτελούσαν τις διαταγές των καπετάνιων τους ή αδιαφορούσαν για αυτές, ανάλογα με τη διάθεσή τους¹².

Την ιδιότυπη αυτή σχέση του αρχηγού με τους στρατιώτες του, την απουσία σαφούς ιεραρχικής δομής, την απευθείας επαφή του οπλαρχηγού και με τον τελευταίο στρατιώτη, αφηγείται παραστατικά μετά το τέλος του Αγώνα ο Θ. Κολοκοτρώνης. Η μαρτυρία του έχει ξεχωριστή σημασία, διότι πέραν των άλλων, το κύρος, η φήμη αλλά και η σκληρότητά του τον είχαν καταστήσει τον πιο αξιοσέβαστο και αδιαμφισβήτητο ηγέτη των ελληνικών δυνάμεων. Θυμί-

---

¹¹ J. EMERSON - C. PECCHIO - W.H. HUMPHREYS, *Picture of Greece in 1825*, τόμ. 1, Henry Colburn, New Burlington Street, London 1826, σελ. 19-22.

¹² Σ. ΧΑΟΥ, *Ημερολόγιο από τον αγώνα 1825-1829*, ΟΔ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (εισ. - επιμ.), Καραβίας, Αθήνα 1971, σελ. 88. Ανάλογα είναι όσα γράφει για την πειθαρχία και ο J. MILLINGEN, *Memoirs of the affairs of Greece: Containing an Account of the Military and Political Events which occurred in 1823 and following years*, Printed for John Rodwell, London 1831, σελ. 26, πρβλ. Μ. ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ-ΚΑΧΡΙΑΣ - Φ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, «Κλέφτες, αρματολοί και αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης: όψεις τακτικής, νοστοροπίας και συμπεριφοράς των άτακτων ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων κατά τον 19ο αιώνα», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, ΙΕΕΕ, Αθήνα 2011, σελ. 31.

Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης

ζουμε την αφήγησή του στον Γεώργιο Τερτσέτη: *Η αρχηγία ενός στρατεύματος Ελληνικού ήταν μία τυραννία, διατί έκαμνε και τον αρχηγό, και τον κριτή, και τον φροντιστή, και να του φεύγουν κάθε ημέρα και πάλιν να έρχωνται· να βαστάη ένα στρατόπεδον με ψέμματα, με κολακείαις, με παραμύθια· να του λείπουν και ζωοτροφίαις και πολεμοφόδια, και να μην ακούν και να φωνάζη ο αρχηγός· ενώ εις την Ευρώπην ο Αρχιστράτηγος διατάττει τους στρατηγούς, οι στρατηγοί τους συνταγματάρχας, οι συνταγματάρχαι τους ταγματάρχας και ούτω καθεξής· έκανε το σχέδιόν του και εξεμπερδενε. Να μου δώση ο Βελιγκτών 40.000 στράτευμα το εδιοικούσα, αλλ' αυτουνού να του δώσουν 500 Έλληνας δεν εμπορούσε ούτε μία ώρα να τους διοικήση. Κάθε Έλληνας είχε τα καπρίτζια του, το θεό του και έπρεπε να κάμη κανείς δουλιά με αυτούς, άλλον να φοβερίζη, άλλον να κολακεύη, κατά τους ανθρώπους¹³.*

Ο στρατιωτικός, λοιπόν, αρχηγός των χρόνων της Επανάστασης βρισκόταν σε άμεση, καθημερινή επαφή με τους στρατιώτες του, ήταν ένας από αυτούς, και ταυτόχρονα ξεχώριζε χάρη στο σεβασμό και στην αναγνώριση που είχε κερδίσει στο πεδίο της μάχης. Τους γνώριζε με τα ονόματά τους, τους μίλαγε άλλοτε πατρικά και άλλοτε αυστηρά, τους εμπύχωνε πριν τη μάχη, τους παρηγορούσε στις ατυχίες, ακόμη και τους τραγουδούσε για να τους ενθαρρύνει¹⁴.

Ένας επαναστατικός λοιπόν στρατός, με ζώσες τις συμπεριφορές των προ της Επανάστασης ενόπλων. Η άρνηση άλλωστε προσαρμογής στο τυπικό, στα θέσμια, στην αυστηρότητα του τακτικού στρατού δεν χαρακτηριζе μόνο τους απλούς αγωνιστές, αλλά και τους ηγέτες τους. Η παράτολμη, αδιάφορη απέναντι στους στρατιωτικούς κανόνες συμπεριφορά, η πρόκληση, η προσβολή, η έργω και λόγω εξύβριση του αντιπάλου την ώρα της μάχης αποτελούσε συνήθη πρακτική ξακουστών οπλαρχηγών. *Νικήσας τους εχθρούς και τρέξας εις φυγήν, ανέβη εις μίαν πέτραν και ύβριζε τους Τούρκους μεγαλοφώνως· και δια να τους ατιμάση και εξουδενώση περισσότερον, έδειξεν αυτοίς και τον πρωκτόν του γυμνόν. Ένας Τούρκος*

---

¹³ Θ.Κ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, φωτομηχ. ανατ., Αθήνα 1981, σελ. 191-192 (στο εξής: ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Διήγησις*).

¹⁴ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Διήγησις*, σελ. 104. Βλ. σχετικά και ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, σελ. 39-42.

Γκέγκας, κρυμμένος εις κάποια κλαδιά, τον ετυφέκισε, και τον ελάβωσεν εις τους δύο μηρούς και εις την μέσην του καυλού¹⁵. Ο λόγος ανήκει στο γραμματικό του Γεώργιου Καραϊσκάκη, τον Γεώργιο Γαζή, και αποδίδει τη συμπεριφορά του αρχηγού του μετά τη νικηφόρα μάχη στο Κομπότι της Άρτας τον Ιούνιο του 1821. Η υποσημείωση που αισθάνεται την ανάγκη να προσθέσει ο Γαζής: *το έκαμνεν όχι ως αισχρουργός, αλλά δια να προξενή και θάρσος εις τους εδικούς του συντρόφους, αποκαλύπτει τη νοοτροπία ενός αρχαϊκού τρόπου πολέμου, όπου ο ηγέτης μετέρχεται κραυγαλέων «αποκοτιών», προκειμένου να εμψυχώσει τους άνδρες του και να εξευτελίσει τον αντίπαλο¹⁶.*

Η ατομική παλικάριά, η ψυχική ορμή της στιγμής, το ηθικό του μαχητή έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη μάχη, ιδιαίτερα μάλιστα όταν, όπως γράφει ο Φωτάκος, μιλώντας για τα Δερβενάκια, *όλοι Τούρκοι και Έλληνες ανεκατώθησαν και όποιος εδύνατο εσκότωνε τον άλλο¹⁷*. Το επίπεδο της πολεμικής τεχνολογίας της εποχής και ιδιαίτερα των αντιμαχόμενων στην ελληνική Επανάσταση καθιστούσαν τους ίδιους τους μαχητές και τη σωματική τους ρώμη βασικό όπλο. Ο Φωτάκος, καθ' υπερβολή πιθανότητα, αναδεικνύει στην περιγραφή του την ασάφεια των ορίων. Βρισκόμαστε στα Δερβενάκια και έχει ανάψει η μάχη στον Άγιο Σώστη. Ο Κολοκοτρώνης, κατά το συνήθειό του, παρατηρεί από τη ράχη του βουνού με τα κιάλια την εξέλιξη της σύγκρουσης: βλέπει κοντά του ένα νεαρό τσοπάνη με ένα μεγάλο ραβδί που κοίταζε τη μάχη και μονολογούσε *Παναγία βόηθα μας*. Γύρισε τότε ο Κολοκοτρώνης τον κοίταξε και του είπε: *Βρε Έλληνα τι στέκεις έτσι, πήγαινε και συ να σκοτώσης Τούρκους. Δεν έχω, καπετάνιε, άρματα, του απεκρίθη, πώς να τους σκοτώσω; Με την ράβδα του λέγει βρε, σκότωσε ένα*

---

¹⁵ Το απόσπασμα από το έργο: *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828 που έχει επανεκδοθεί στον τόμο Γ. ΓΑΖΗΣ, *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα. Αυτοβιογραφικά και Πατριδογραφικά, Λόγοι Διάφοροι, Βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινακίου, Εγγραφα και επιστολαί*, Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ (επιμ.), Ν. ΠΑΤΣΕΛΗΣ (σημ.), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Αθήνα 1971, σελ. 354.

¹⁶ Ανάλογη πρακτική ακολουθεί ο Ι. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, *Απομνημονεύματα*, Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), Αθήνα 1907, σελ. 109.

¹⁷ Φ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ (ΦΩΤΑΚΟΣ), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, έκδ. Στ. Ανδρόπουλος, τόμ. 1, Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, 1899, σελ. 362 (στο εξής: ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Απομνημονεύματα*).

Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης

Τούρκον, πάρε τα άρματά του και έπειτα σκότωσε και άλλους. Ο τσοπάνος άκουσε τη συμβουλή, μπήκε στη μάχη και μετά από ώρα γύρισε αρματωμένος¹⁸.

Ακριβές ή όχι, το περιστατικό αποτυπώνει μία εποχή, κατά την οποία η δύναμη του όπλου δεν είναι ακαταμάχητη. Το ξίφος συνυπάρχει με το πυροβόλο όπλο και συχνά είναι πιο αποτελεσματικό στις συνθήκες πολέμου της εποχής. Την πραγματικότητα αυτή ιχνογραφεί με μεγάλη αναπαραστατική δύναμη στην αφήγησή του ο Γκολέμης, ένας αγωνιστής που ήρθε από τη Σμύρνη στην επαναστατημένη Ελλάδα και βρέθηκε να πολεμά εναντίον του Δράμαλη στους Μύλους: *Εγώ ως νέος όπου ήμουν, δεν εκρατούμην από την ορμήν μου του να επιτεθώ και είχαν προχωρήσει ολίγον περισσότερον από τους συντρόφους μου, ήμουν δε ταμπουρομένος εις μίαν πέτραν μεγάλην από πίσω, ότε με εννόησεν ένας Τούρκος Κυρκάσιος Καβελάρης και έκαμε κατ' επάνω μου δια να μου κόψη το κεφάλι με το σπαθί του, εν ω λοιπόν ήρχετο τον επυροβόλησα με το καρνοφίλι μου αλλ' από την βίαν μου και την ταραχήν μου ηστόχησα, βλέπων δε ούτος ότι είχαν κενόν το τουφέκι μου, ώρμησεν επάνω μου αλλ' εγώ εν τη απελπισία μου εξηγριώθην και σύρας την πάλαν μου, την οποίαν έχω ακόμη, και ως ήμην κρυμμένος έδωσα μίαν εις το εμπροσθινόν πόδι του αλόγου του τούρκου, διότι ήμην πρινιδόν, και του το ετσάκισα, ότε έπεσεν χάμω, τότε ο Τούρκος θυμωθείς ετράβηξε το πιστόλι του να με σκοτώση, διότι είμεθα δύο βήματα πλησίον ο εις τον άλλον αλλ' εγώ επρόφθασα και του επήρα με το γιαταγάνι το κεφάλι και ούτω απέφυγα τον θάνατον¹⁹.*

Σπαθιά ή πυροβόλα, όμως, τα όπλα είχαν ταυτόχρονα μία ισχυρότατη συμβολική αξία και φόρτιση για τον κάτοχό τους. Τόσο για τους προεπαναστατικούς ενόπλους όσο και για τους αγωνιστές της Επανάστασης, τα όπλα — όπως και τα άλογα ως στοιχείο του

¹⁸ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Απομνημονεύματα*, σελ. 362.

¹⁹ *Αφήγησις του γηραιού αγωνιστού της ελληνικής επαναστάσεως Εμμανουήλ Κωνσταντίνου ή Γκολέμη*, Χ. ΤΥΠΑΛΔΟΣ (εκδ.), Τυπογραφείο ο Αστήρ του Ναυπλίου, Νάυπλιο, χ.χ. σελ. 9-10. Ο εκδότης αναφέρει (σελ. β') ότι μεταφέρει αυτολεξεί τη διήγηση του γέροντα αγωνιστή διότι του το ζήτησε ο ίδιος, προκειμένου να μην δημιουργήσει ο ευπρεπισμός του κειμένου υπόνοιες ότι η διήγηση ήταν πλαστή. Ανάλογη προτίμηση στο σπαθί ως πρόσφορο όπλο κατά την κρίσιμη στιγμή στην εκ του συστάδην, επισημαίνει και ο Α. Φραντζής μιλώντας για τη μάχη στο Μανιάκι τον Μάιο του 1825, βλ. ΑΜΒΡ. ΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Ιστορία της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τόμ. 2, Αθήνα 1839, σελ. 350-351.

εξοπλισμού — είχαν μεγάλη αξία και θεωρούνταν σύμβολα κύρους και αναγνώρισης, συστατικά της προσωπικής περηφάνιας, ενώ η απώλεια ή η εθελούσια παράδοσή τους πράξη ατιμωτική. Ο φετιχισμός αυτός του όπλου, που γεννά συναισθήματα και συμπεριφορές που υπερβαίνουν τα αναμενόμενα, αναδεικνύεται σε ένα περιστατικό που διαδραματίζεται στη μάχη της Δαβιάς τον Αύγουστο του 1825 και αφηγείται γλαφυρά ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός του Πάνου Κολοκοτρώνη: *Εγώ δε έχων γιαταγά-νι ασημένιον, και φοβηθείς μη το συντρίψω κτυπών τους φεύγοντας Άραβας, εστράφην αμέσως και ήρπασα την πάλλαν [ι πλατύ και κυρτό σπαθί] του Μιχ. Οικονόμου ισταμένου παρά τω Κολοκοτρώνη, και έτρεξα προς καταδίωξιν των εχθρών. Ο δε Μιχαλάκης εφώναζεν ότι θα του σπάσω την πάλλαν και έτρεξε να με κράτηση, άλλ' εγώ εισελθών ταχέως εντός των φευγόντων Αράβων επρόφθασα ένα, όστις στραφείς επυροβόλησεν ακουμπητά εις το στήθος μου, άλλ' εντυχώς ή δυστυχώς δεν επυροκρότησε, διότι, ως παρετήρησα έπειτα, δεν είχε προφθάσει να κτυπήση το φυσέκι ίνα καθήση, και ή βέργα του τυφεκίου ήτον η μισή εντός της κάνας. Κατέφερα κατ' αυτού το ξίφος, άλλ' επρόφθασε και ερρίφθη εις τον πόδα εμού τον αριστερόν καταφιλών αυτόν και κράζων «αϊμάν, αμάν κτλ.» τον εύσπλαχνίστην και δεν τον εφόνευσα. Έτρεξα εμπρός μετά του αιχμαλώτου μου προσκολλημένου εις την σκάλαν της σέλλας του ίππου μου και συνέλαβον άλλον, αλλά και τούτον φωνάξαντα «αμάν εφεντήμ» ευσπλαχνίστην και δεν εφόνευσα. Επροχώρησα και συνέλαβον τρίτον και τέταρτον και πέμπτον και έκτον, πλην τους τελευταίους έδωκα εις τους κατόπιν μου ερχόμενους πεζούς, διότι ήσαν όλοι προσκολλημένοι περι τον ίππον μου φοβούμενοι ν' απομακρυνθούν ίνα μη τους εκλάβουν ως φεύγοντας και τους φονεύσουν. Έσφαζον δε από τους Άραβας τούτους οι Έλληνες ως χασάπηδες, και δεν πιστεύω να έμεινε κανείς από την φάλαγγα εκείνην²⁰.*

Η παραστατική αυτή διήγηση αναδεικνύει, νομίζω, ενδιαφέροντες όψεις της νοοτροπίας των αγωνιστών. Ας σταθούμε σε μία τη σχέση του πολεμιστή με τον αντίπαλο. Ο Ρηγόπουλος, αηδιασμένος, όπως λέει, από το αίμα και τις σφαγές χαρίζει, από ευσπλαχνία, τη ζωή διαδοχικά σε έξι Αιγύπτιους ικέτες, τους οποίους

---

²⁰ Θ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Απομνημονεύματα από των αρχών της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881*, ΑΘ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Αθήνα 1979, σελ. 72.

κατόπιν καθιστά επί χρόνια υπηρέτες της οικογένειάς του. Δηλαδή, ακόμη και μέσα στην φωτιά της μάχης οι αντίπαλοι -πιθανόν λόγω της άμεσης επαφής που προϋπέθετε τότε ο πόλεμος- είχαν το περιθώριο να προτάξουν προσωπικά τους αισθήματα. Βεβαίως, είναι άνθρωποι του καιρού τους και οι αντιδράσεις τους συνάδουν με τη χριστιανική παράδοση φιλευσπλαχνίας, δεν εντάσσονται στο νεωτερικό σύστημα ανθρωπιστικών αξιών. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι ο ίδιος ο Ρηγόπουλος διηγείται με αφοπλιστική απλότητα για την τύχη ενός από τους Αιγυπτίους που συνέλαβε: *τον έδωκα του αδελφού μου να υπηρετή, και ευρίσκετο εις την οικογένειάν μου δύο έτη νομίζω, άλλ' ο αδελφός μου τον εφόνευσε, διότι, ως με είπεν, ήτο πολύ δύστροπος άνθρωπος*²¹.

Κλείνοντας, ας επανέλθουμε στη διαδρομή που έθετε — ή μάλλον υπέθετε — ο τίτλος που προτείναμε. Η μεταμόρφωση των κλεφτών σε στρατιώτες της Επανάστασης υπήρξε μία διαδικασία δύσβατη. Από τους πρώτους μήνες ήδη του 1821 τέθηκε και ένα άλλο βασικό ζήτημα που δεν θίχθηκε εδώ, απασχόλησε όμως τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης, ιδιαίτερα καθώς αυτή εδραιωνόταν με τη δημιουργία σταθερών θεσμών, αλλά και εκτείνονταν σε διάρκεια χωρίς να διαφαίνεται η οριστική της έκβαση: η μετατροπή των στρατιωτών της Επανάστασης πια, σε τακτικό στρατό και η ένταξη των καπετάνιων και των άλλων ποικίλης προέλευσης ενόπλων στο νέο θεσμικό πλαίσιο. Επρόκειτο για ένα εγχείρημα ακανθώδες και δυσεπίλυτο, που τροφοδότησε την εμφύλια σύγκρουση στα χρόνια του Αγώνα, συνέχισε δε να πυροδοτεί κοινωνικές εντάσεις και στα πρώτα τουλάχιστον χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα. Λογικό παρεπόμενο, άλλωστε, αφού ο τρόπος που συγκροτείται και λειτουργεί ο στρατός δεν αφορά μόνο τις πολεμικές επιχειρήσεις αλλά το σύνολο των θεσπισμένων λειτουργιών της κοινωνίας.

---

²¹ Ο.π., σελ. 72-73.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόγραμμα / Programme	11
Εισαγωγή (Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη)	17
Βραχυγραφίες	23
Πόλεμος και πολιτική ιδιότητα κατά την αρχαϊκή και κλα- σική εποχή (Νίκος Μπιργάλιας)	27
Πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές στην πόλη των Αθη- ναίων σε συνάρτηση με πολεμικές επιχειρήσεις ή συνέ- πειά τους: Από τον Σόλωνα στους Τριάκοντα Τυράννους (Αννα Ραμού-Χαψιάδη)	41
Νομισματικές εκδόσεις προς κάλυψη στρατιωτικών ανα- γκών: Η εισαγωγή του χάλκινου νομίσματος (Σελήνη Η. Ψωμά)	55
Η οικονομική διαχείριση πολέμου μακράς διαρκείας: ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, η πληρωμή του φόρου και οι μι- κρές κοινότητες του Αιγαίου τον 5ο αιώνα π.Χ. (Χριστίνα Κωνσταντακοπούλου)	79
Ἄ μὴ θέμις πράττοντες. Η εκστρατεία του Νικηφόρου Α΄ το 811 στο πλαίσιο των βυζαντινο-βουλγαρικών πολέμων (681-1018) (Ευάγγελος Χρυσός)	101
Από το ατομικό στο συλλογικό: προσωπικές αντιπαλότητες ως αιτία εμφυλίων πολέμων (Ειρήνη Χρήστου)	121
Στρατιώτες προνομιούχοι ή στρατός προνομιούχων; Δημο- σιονομικά μέτρα εν όψει πολεμικών συγκρούσεων στο Ύστερο Βυζάντιο (Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη) . .	137

Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Μισθοφόροι του Βυζαντίου: ο ρόλος τους κατά τη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη περίοδο (Ναυσικά Βασιλοπούλου - Μαρίλια Λυκάκη)	159
Ο στρατός και ο στρατιώτης: Η απεικόνισή τους στα ιστοριογραφικά και ρητορικά κείμενα (10ος-12ος αι.) (Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη)	177
Public power, military service and land in the early Middle Ages: East and West (Salvatore Cosentino)	207
Η πολιορκητική στρατηγική των Βουλγάρων κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου 976-1018 (Χρήστος Γ. Μακρυπούλιας)	227
War and Ideology in the Komnenian era. Victories on the northern front as objects of domestic political exploitation (Angeliki Papageorgiou)	247
Οι φεουδαρχικοί πόλεμοι και οι επιπτώσεις στην κοινωνία της φραγκοκρατούμενης Ρωμανίας (13ος-14ος αι.) (Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου)	261
Soldiers and Propaganda. Some remarks on military propaganda methods and messages in Middle-Byzantine politics (Nike Koutrakou)	277
Έθελούσιες αιχμαλωσίες Φαναριωτών ήγεμόνων κατά τους αύστρο-ρωσο-όθωμανικούς πολέμους του 18ου αιώνα (Χαράλαμπος Μηνάογλου)	307
Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης. Μία οδός σκολιά (Δημήτρης Δημητρόπουλος)	325
Ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας το 1916-17: Η απαρχή της οικονομίας της αυτάρκειας (Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης)	341
Εικόνες των Βαλκανικών πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική (Δημήτρης Παυλόπουλος)	363
Το πολεμικό υλικό στις συλλογές του Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου. Η συναγωγή υλικού της επικαιρότητας από τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 (Αικατερίνη Δερμιτζάκη)	383
Sources of Bulgarian-Greek Conflict during the First Balkan War 1912-1913 (Richard C. Hall)	405

Πίνακας περιεχομένων

From Emulation to War: Bulgarian-Greek Relations in the 1900s (<i>Yura Konstantinova</i>)	419
«Ο πόλεμος στα χαρτιά»: Η διπλωματία του «ελληνο-γερμανικού άξονα» κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (<i>Στράτος Ν. Δορδανάς</i>)	439
Πολεμώντας (με) τις ασθένειες: Πτυχές της επιδημίας της χολέρας του 1913 (<i>Λένα Κορμά</i>)	453
Καταγράφοντας το ανομολόγητο: το πολεμικό ημερολόγιο ενός βιαστή στρατιώτη (1912-13) (<i>Τάσος Κωστόπουλος</i>) . .	471
Εθελοντικές δράσεις κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους: Η περίπτωση του Σώματος Κρητών στα Ιωάννινα (<i>Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος</i>)	491
Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια αποτίμηση (<i>Βάσω Σειρηνίδου</i>)	509
Πίνακας περιεχομένων	515

6 — HISTOREMATA — 6

Athina Kolia-Dermitzaki - Vaso Seirinidou
Spyridon G. Ploumidis (editors)
Marilia Lykaki (collaboration editor)

HISTORIES OF WAR
IN SOUTH-EASTERN EUROPE
An approach in the *longue durée*

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE
ON THE OCCASION OF THE CENTENARY
SINCE THE BALKAN WARS OF 1912-1913

(ATHENS, 7-9 NOVEMBER 2013)

ISBN 978-960-485-172-0
9 789604 851720

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS
HÉRODOTOS PUBLICATIONS